

Lukáš Urban

Sociologie

Klíčová témata a pojmy

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Urban, Lukáš

Sociologie : klíčová témata a pojmy / Lukáš Urban.

-- Vydání 1. -- Praha : Grada, 2017. -- 232 stran

ISBN 978-80-247-5774-2 (brožováno)

316

- sociologie

- monografie

316 - Sociologie [18]

Lukáš Urban

Sociologie

Klíčová témata a pojmy

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Mgr. Lukáš Urban, Ph.D.

SOCIOLOGIE

Klíčová témata a pojmy

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 6463. publikaci

Recenzovali:

PhDr. Petr Nesvadba, CSc.
Mgr. Hana Trojanová

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 232
Vydání 1., 2017

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2017
Cover Photo © allphoto.cz

ISBN 978-80-271-9594-7 (ePub)
ISBN 978-80-271-9593-0 (pdf)
ISBN 978-80-247-5774-2 (print)

Obsah

Úvod	9
1. Věda a vědecká perspektiva	11
Pluralita interpretací světa	11
Základní vědecké pojmy	16
Poskytuje nám věda pravdu o světě?	18
2. Sociologie a sociologická perspektiva	22
Pojem a předmět sociologie	22
Sociologická perspektiva	24
Struktura sociologie	26
Funkce sociologie	31
Sociologická paradigmatata	36
Teoretické dichotomie	38
Společnost v sociologické perspektivě	39
3. Z dějin sociologie a myšlení o sociologii	43
Protosociologie	43
Období „velkých teorií“	45
<i>Auguste Comte: zakladatel vědecké sociologie</i>	46
<i>Herbert Spencer: sociální evoluce</i>	47
<i>Karel Marx: sociální konflikt</i>	48
<i>Émile Durkheim: sociální integrace a sociální fakta</i>	49
<i>Max Weber: subjektivita a sociální organizace</i>	50
<i>Vilfredo Pareto: elity a masy</i>	50
Základní školy a myšlenkové směry v sociologii	51
Československá a česká sociologie	53
4. Sociologický výzkum	55
Vědecká metoda a vědecký výzkum	55
Sociologický výzkum	57
Výběr respondentů	59
Metody a techniky	61
Typy otázek	65
Kvalitativní a kvantitativní sociologický výzkum	67

5. Kultura	69
Potřeby a lidská motivace	69
Hodnoty a postoje	73
Kultura	77
Funkce kultury	81
Masová kultura	82
Masová komunikace a „užvaněná“ společnost	85
Pluralita v kultuře	88
Vybrané negativní předsudky a stereotypy	94
Otevřená a uzavřená společnost	96
6. Člověk jako bytost společenská	99
Člověk, společnost a příroda	99
Socializace	104
7. Sociální vztahy a struktura společnosti	111
Sociální interakce	111
Sociální percepce	112
Sociální komunikace	113
Struktura společnosti	116
Sociální status a statusový symbol	120
Sociální role	123
8. Stratifikace a sociální mobilita	125
Stratifikační systémy	126
Masy a elity	130
Sociální mobilita	131
9. Sociální útvary a kolektivní chování	134
Sociální skupiny	134
Instituce a organizace	141
Byrokracie a byrokratismus	142
Mcdonaldizace společnosti	144
Davy a davové chování	145
10. Deviace a sociální kontrola	148
Společenský řád	148
Normy a normality	149
Sociální kontrola	151
Konformita	155
Deviace	158

Příčiny sociálních deviací	162
Sociologické teorie sociálních deviací	163
Etiketizace	164
11. Společenská změna	167
Vývoj společnosti	168
V jaké společnosti žijeme?	176
Globalizace	181
Informační globalizace	184
Epilog: This is the end?!	188
Výkladový slovník	193
Literatura	221

Sociologie je teoreticko-empirická sociální věda, která systematicky studuje moderní společnosti, jejich instituce a sociální vztahy. Předmět jejího bádání je rozmanitý. Interpretuje například svět zločinu i náboženství, instituce rodiny a státu, zkoumá členění společností na etnika a třídy, proces integrace i hloupenutí jejich členů prostřednictvím konzumace produktů masové kultury, vyjadřuje se k problematice společenského řádu stejně jako k zásadním proměnám způsobu života. To, co je pro sociologii a její studium takto rozsáhlé tematiky určující, je snaha pochopit, jak je lidské vědomí i jednání ovlivněno kulturními a sociálními strukturami a jak je samo ovlivňuje.

Sociologie nabízí poutavý vědecký příběh s již téměř dvoustoletou tradicí, který analyzuje a vysvětluje důležité okolnosti našich individuálních životů, našich komunit i moderního světa jako celku. Na úrovni jednotlivce se zajímá o sociální příčiny a konsekvence takových věcí, jakými jsou romantická láska, subkulturní a genderová identita, partnerské a rodinné konflikty, deviantní chování a náboženská víra. Na úrovni národních společností sociologie zkoumá a pátrá po zákonitostech fungování jevů, jakými jsou třeba právo a kriminalita, bohatství a chudoba, předsudky a diskriminace, školství a inkluze handicapovaných, obchodní firmy, městské aglomerace a sociální hnutí. A na globální úrovni studuje takové fenomény, jakými jsou environmentální problémy a konzumerismus, populační exploze a migrace, válka a mír, terorismus a rozvojová pomoc, ekonomický vývoj a globalizace.

Sociologie představuje odpovědný sběr a analýzu dat o zákonitostech fungování pospolitého života s úmyslem prohloubit poznání klíčových sociálních procesů. K tomu sociologové používají rozličné výzkumné metody a techniky. Pozorují každodenní život sociálních skupin, provádějí obsáhlá dotazníková šetření, interpretují historické dokumenty, analyzují pravidelné cenzy obyvatelstva a audio-video nahrávky skupinových diskusí, realizují hloubkové rozhovory s členy subkultur a takzvaných nových kmenů, provádějí terénní experimenty. Výzkumné metody a teorie sociologie nabízejí hluboké pochopení procesů determinujících lidské životy, charakter sociálních problémů a vývojové trendy současnosti. Prostřednictvím jejich poznání jsme schopni lépe porozumět silám určujícím naše životní osudy a výsledky našich životních projektů. Tendence sociologie nahlížet a doceňovat váhu spojitostí mezi obecnými sociokulturními podmínkami a individuálními životy představuje významnou (nejenom akademickou) průpravu pro vedení autentického, efektivního a svobodného osobního i profesního života v dynamické společnosti 21. století.

Ti, kteří se specifického sociologického poznání nezaleknou a nenechají se otrávit pochybovačnými soudy fachidiotů či samozvaných odborníků na vše a na nic, se prostřednictvím sociologie naučí kriticky uvažovat o životě lidské společnosti a klást si

důležité vědecké otázky. Naučí se vytvářet kvalitní vědecko-výzkumné projekty, pečlivě sbírat a analyzovat empirická data, formulovat a prezentovat výzkumná zjištění. Seznámení se se sociologií je rovněž naučí pokorně pomáhat druhým s kontextuálním chápáním jejich života a třeba jim i radit, jak ho mohou změnit k lepšímu. Obecně řečeno, sociologie nás učí otevřeně přemýšlet, objektivně hodnotit a jasně, kreativně a efektivně komunikovat s druhými.

Sociologie rovněž nabízí citlivě rozlišující a osvětlující způsob nahlížení světa, v němž se dnes a denně pohybujeme a který v mnohém determinuje naše životy. Sociologie záměrně opouští hranice takzvané normální, neproblematizující a často povrchní perspektivy života a nabízí hlubší, k dobovým a sociálním kontextům citlivé reflexe skutečnosti. Díky dílčím analyzujícím optikám, sociálním teoriím a výzkumným metodám je sociologie vědeckou disciplínou, která rozšiřuje sociální senzitivitu a znalosti mezi lidských vztahů, kultur a institucí, jež hluboce ovlivňují naše životy a lidskou historii.¹

¹ Více viz a srov. <<http://sociology.unc.edu/undergraduate-program/sociology-major/what-is-sociology/>>.

1. Věda a vědecká perspektiva

Člověk je bytostí zvědavou, která se dožaduje poznání smyslu své existence. Absence smyslu – nesmyslnost – jej totiž vrhá do nejistoty. Snaha vnést do světa určitý řád a vysvětlovat si sebe i okolní dění se tak zdá být lidskou přirozeností, a určitě není jenom výsostným posláním moderní vědy. Vzpomeňme na dávný zrod mýtů, náboženství, umění, filozofie nebo ideologií. Ty jsou přece mnohem staršího data než většina moderních věd, zejména pak těch společenských. Proto se investigativní otázka **proč** při pohledu na svět a na člověka v něm jeví jako jedna lidskému druhu z nejvlastnějších a pro jeho emancipaci nejdůležitějších. Nebo by tomu tak alespoň mělo být! Protože pro oba – člověka i společnost – asi není nic horšího než absence upřímného tázání, rezignace na hledání smyslu vlastní existence a přemýšlení o něm, tj. jakési bezesmyslné bloumání a mihotání se světem. Takové strategie způsobují, že se z člověka-režiséra a člověka-scénaristy vlastního života stane odbržděný glosátor, frenetický konzument kýmsi připravených zdrojů zážitků a znužený voyeur akce. Způsobuje, že se rezignující argumenty „taková je holt doba“, „sám nezmůžu nic“ a „já už dnes vůbec ničemu nerozumím“ zmocní biografie člověka a začnou ho stavět před zdánlivě hotové věci bez možnosti svobodné volby, začnou mu omezovat právo na „jiné a lepší“. Nastane stav, kdy život začne žít člověka, či spíše ho trávit, a ten přestane být dospělým správcem sebe sama.

Život, byť plný rizik, nejasností a paradoxů, je zkrátka dar a velká výzva zároveň. Záleží na každém z nás, nakolik ho budeme žít autenticky a zdali mu svými aktivitami dáme hlubší smysl nebo zda se rozhodneme si hrát, plkat, lajkovat, a tak nějak život postupně přetrpět... tedy ho promarnit. Skutečnost, že jíme, pijeme, spíme, probouzíme se, máme mobilní telefon a „visíme na instáči“, ještě neznamená, že žijeme!

Pluralita interpretací světa

Pohledy na svět a jeho interpretace mohou být různé. Mytické, náboženské, přírodně-vědecké, společenskovědní, technicistní, politicko-ideologické nebo laicky prosté. Píšu-li „prosté“, myslím tím neukotvené a tékavé, zjednodušeně přímočaré; paradoxně zrovna ty ale bývají názorově a emocionálně „velmi silné“ a zatvrzelé. Každá z uvedených optik má svoji platnost, svéráznou otevřenost a způsob argumentace, pracuje s jistou mírou

exaktnosti, má specifické vstupy a myšlenkové předpoklady. Každá má rovněž osobité výstupy a charakter předkládaných vysvětlení.

Z toho vyplývá, že je správné **vědu** vnímat jako „pouze jeden z řady“ narativních příběhů lidské existence². Je příběhem, který nám nabízí rozumová a v dané chvíli logicky nerozporuplná vysvětlení reality. Nelze ji brát jako nástroj na odhalování absolutních pravd, jako nabubřelé, neomylné a fanaticky uctívané dogma s patentem na vysvětlení všeho. Třeba sociolog Miroslav Disman (1925–1996) o sociologii uvažuje jako o vědě, jejíž závěry mají vždycky, vzhledem k charakteru předmětu studia, **stochastický**, tedy **pravděpodobnostní charakter**.³ Určitě je ale správné chápat vědu jako projev svobodného a zvidavého ducha.

Z výše napsaného lze vyvodit následující závěry:

1. Mezi vědou a ostatními naracemi je rozdíl. Bylo by nemoudré jednu zavrhnout, druhou slepě vyzdvihovat, jedné se smát a druhé se servilně klanět. Každá z nich nabízí určité odpovědi na otázku po smyslu našeho života a návody k „uchopování“ či „osvojování si“ světa. Odlišují se ale způsobem, jímž tak činí, a nástroji, které k tomu používají. Vycházejí z jiných předpokladů a osou jsou jim i rozdílné oblasti života.

Jak **vědy přírodní**, tak **humanitní** vycházejí z následujících **postulátů**⁴:

- postulát logické konzistence – požadavek vnitřní nerozporuplnosti vlastních tvrzení;
- postulát intersubjektivní ověřitelnosti a kontrolovatelnosti předkládaných tvrzení – požadavek kritičnosti a otevřenosti odborné oponentuře;
- postulát verifikovatelnosti a falzifikovatelnosti jednotlivých tvrzení – požadavek práce s výroky, kterým lze přisoudit pravdivostní hodnotu;
- postulát strukturálnosti – požadavek pečlivé uspořádanosti, funkčnosti a logické propojenosti (nutnosti) jednotlivých tvrzení;
- postulát nomologičnosti – požadavek formulace vědeckých zákonů nabízejících zobecňující explanaci (vysvětlení) a predikci (více viz dále);

² **Narativní příběh, narace** – ucelené vyprávění, které odpovídá na otázky po smyslu, původu a důvodu života člověka a společnosti; též zodpovězení existenciálních otázek člověka (otázek po smyslu lidského života, utrpení, smrti, lásky...) uceleným příběhem; narace nabízí rámce chápání a pravidla týkající se způsobu konstrukce společenského řádu. Více viz Barker, Ch. *Slovník kulturních studií*. S. 129.

³ Společenské jevy jsou autentické a nezvratné – nemůžeme je vrátit zpět a zopakovat v identických podmínkách se zcela stejným průběhem. Více viz Disman, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. S. 15–16.

⁴ **Postulát** – (1) předpoklad a požadavek; (2) východiskový princip.

- postulát predikce – požadavek schopnosti na základě poznání minulosti předvídat (do jisté míry) budoucí události;
 - postulát možnosti vývoje – přeformulování vědeckých hypotéz.⁵
2. Nepřeceňujme ješitně potenciál vědy a vědců, respektive používejme vědu odpovědnými způsoby a na místech, kde je to vhodné. Pamatujme, že věda sama o sobě není nebezpečná, jak tvrdí někteří, ale nebezpečné rozhodně mohou být způsoby, jakými lidé využívají jejich výsledků.⁶ Už anglický filozof Francis Bacon⁷ správně varoval: „Vědění je moc.“ Budme tedy ve vědě a s vědou trpěliví a pokorní.
 3. Berme vážně pluralitu pohledů na svět a budme otevření alternativním interpretacím. Mějme přítom na paměti skutečnost, že jakou interpretaci nebo kterou z jejich kombinací se rozhodneme v životě používat (ano, i vědec přece může žít a praktikovat náboženskou víru), tak to je jenom naše volba, naše zodpovědnost a riziko. Pokud se rozhodneme pro vnímání pouze jedné perspektivy života, tedy pro jednostrannost, vystavujeme se nebezpečí přehlížení pověstných „druhých“ stran mincí. Český filmový a divadelní režisér Alfréd Radok (1914–1976) kdysi trefně poznamenal: „Barvoslepost pramení z blbosti,“ a dodal „kěz by se všichni naučili samostatně myslet“.
 4. Přes učiněný apel na toleranci a otevřenost ducha i duše člověka je třeba zdůraznit, že ne každý pohled na svět lze považovat za rovnocenný ostatním. Ty si jsou rovny pouze ve své legitimitě, tedy ve smyslu práva na existenci a vyslovení. Každá (dílčí) interpretace světa je ale jinak užitečná, více či méně legální, demokratická a tolerantní, logická, vnitřně konzistentní a na objektivních poznacích stojící. Co je však třeba při poznávání věcí a odhalování smyslu jejich existence respektovat bezvýhradně, je pluralita východisek.

Také chci zdůraznit, že zejména v **mediálních demokraciích** – demokraciích s Janusovou dvojí tváří (kancelářskou, kuloární a tou určenou pro zrcadlící média a občany s volebním právem)⁸, demokraciích podřízených mediální logice – je třeba obezřetně vážit, koho se rozhodneme ve jménu úcty k pluralitě názorů pustit do éteru, pozvat k jednacímu stolu a tím ho uvést do role seriózního partnera k diskusi a legitimního reprezentanta některých skupin (např. muslimské komunity v ČR, válečných uprchlíků nebo pražských squaterů). Fakt, že tak učiníme, totiž způsobí, že se oslovení začnou brát vážně – respektive budou bráni vážně –, zejména v úzkém kolektivu zástupců mocenských a intelektuálních elit. Uvedené varování platí dvoj-

⁵ Kol. autorů. *Filosofický slovník*. S. 435–436.

⁶ Bocheňski, J. M. *Slovník filozofických pověr*. S. 130–131.

⁷ **Francis Bacon (1561–1626)** – anglický filozof, právník a politik; díla: *Eseje* (1597–1625), *Nová Organon* (1620), *Nová Atlantida* (1627).

⁸ **Janus** – římský bůh času, začátků a konců, který byl zobrazován se dvěma opačnými tvářemi; **janusovský** – přeneseně obojaký, falešný, dvojitý tvář.

násob v prostředí fascinovaném dramatickými mediálními obrazy, permanentní akcí (vším čerstvým a právě aktualizovaným) a vulgární stručností. V něm se totiž kritéria kvality (postojů a argumentů) rozplývají mnohem snadněji a se širším dopadem. Budme tedy citliví na kontexty; to ony propůjčují lidem, věcem a příběhům smysl.

„Vím, že myslí-li si a říká-li někdo něco jiného než já, může to být prostě jen tím, že se dívá z jiného místa, jiné perspektivy, jiné tradice a jiné zkušenosti, že se vyjadřuje v jiném ‚jazyce‘ – že tedy různost našich pohledů a výpovědí vůbec nemusí vyvracet ani můj, ani jeho nárok na pravdu a zpochybňovat jeho či mou čestnost a upřímnost. Vím také, že toto poznání nemusí vést k pohodlně rezignujícímu relativismu („každý má svou pravdu“), nýbrž spíše ke snaze rozšířit si vzájemným rozhovorem a sdílením zkušeností své vlastní, vždy nutně omezené horizonty a v rozhovoru s druhým lépe poznat i sebe sama.“

Tomáš Halík⁹

Věda je tedy racionální metodou (z lat. *methodos*, čes. cesta) poznávání reality. Vysokoškolský pedagog filozofie a etiky Petr Nesvadba (nar. 1955) ji definuje jako „systém lidského poznání, opírající se o přesně definované metody, vybudovanou empirickou základnu, hypotézy a zobecňující teorie a formy experimentálního ověřování, který má většinou specifické institucionální zázemí.“¹⁰ Filozof Jan Sokol (nar. 1936) vědu vymezuje obdobně, a to jako soustavnou, kritickou a metodickou snahu o pravdivé a obecné poznání v určité vymezené oblasti skutečnosti. V novověku je založena „na představě zákonitého chování skutečnosti, které se odhaluje hypotézou (teorií) a ověřuje opakovatelným experimentem“.¹¹

A ptát se můžeme dál. V čem ještě spočívají specifika vědecké interpretace světa? Čím ještě se odlišuje vědecký obraz světa od jiných? Čemu nás věda učí a k čemu nám je dobrá?

V ideálním případě věda člověka učí umění se ztišit, zastavit se na životních křižovatkách, naslouchat a rozlišovat mezi podstatným a nepodstatným. Měla by mít ambice na základě dosaženého poznání odpovědně předvídat běh událostí a zároveň o něm uvažovat v alternativách.

⁹ Halík, T. *Dotkni se ran. Spiritualita nelhostejnosti*. S. 15.

Tomáš Halík (nar. 1948) – český katolický kněz, teolog, sociolog náboženství a politický aktivista; profesor FF UK v Praze, farář akademické farnosti při kostele Nejsvětějšího Salvátora v Praze, prezident České křesťanské akademie, laureát Templetonovy ceny (2014) a viceprezident mezinárodní vědecké Rady pro výzkum hodnot a filozofie (2015); díla: *Oslovit Zachea* (2003), *Noc zpovědníka* (2005), *Prolínání světů* (2006), *Vzdáleným nablízku* (2007), *Stromu zbývá naděje* (2009), *Divadlo pro anděly* (2010), *Co je bez chvění, není pevné* (2010), *Úvahy na prahu tisíciletí* (2011) a další.

¹⁰ Nesvadba, P. *Slovník základních pojmů z filozofie*. S. 136.

¹¹ Sokol, J. *Malá filozofie člověka. Slovník filosofických pojmů*. S. 374.

Věda bojuje s předsudky a stereotypy, s přečňováním poznání vycházejícím výhradně z individuálních každodenních zkušeností, respektive z prchavého a nestabilního mínění nekriticky přebíraného od druhých. Má na paměti, že lidské vnímání zevšeobecňuje, zjednodušuje a kategorizuje, že má tendenci myslet v rámci protikladných pólů (ano/ne, levice/pravice, s námi / proti nám...), čímž staví některé věci a některé lidi uměle proti sobě do přehledně nesmiřitelných pozic. Ale realita taková bez zjednodušující binární interpretace vůbec být nemusí; a neslužebná věda před tím systematicky varuje. Pluralitě otevřená věda obrušuje hrany kategorického vnímání reality a učí nacházet dělicí hranice i uvnitř námi vytvořených a v extrémech si libujících **ideálních typů**. Správně tuší, že žít v modu „**buď a nebo**“ znamená žít v intolerantní jistotě a klamu. Ale rovněž si je dobře vědoma toho, že v životě člověka i společnosti mohou nastat mezní situace, kdy jinou šanci než volbu ze dvou variant nemáme, a že by bylo osudovou chybou před zodpovědností související s výběrem alibisticky couvat. Přeshlapující politika appeasementu¹² budiž varovným příkladem takové fatální nerozhodnosti a strachu přiznat si fakta. Ne vždy lze problémy vysedět a nechat takzvané vyhnít. Přenálepkovávání a retuš tvrdé pravdy stability a životaschopnosti společnosti v dlouhodobém horizontu prostě nepomáhají.

Věda brojí proti lacinému **apriorismu**, proti dogmatickým konstrukcím života, které legitimizují sebe sama prázdnými frázemi typu „je všeobecně známo...“, každý přece ví...“, to je přece jasné...“, je evidentní, že...“, je veřejným tajemstvím...“, odjakživa platilo...“. Věda je založena na otevřeném životním postoji a vychází z něj. Stojí na odvaze člověka setrvat v otázce a nebýt s věcmi rychle hotov. Pamatujme na tento apel třeba při pročítání bulváru, při sledování večerního televizního takzvaného zpravodajství nebo naslouchání světáckým autoritám sršícím lidovými příměry, rádo by rozjasňujícími metaforami a pokulhávacími příklady „přímo ze života“.

Věda nás vybavuje **metodicky uspořádaným pohybem poznání** (resp. **věděním**). Varuje před naivním a nekritickým přikývnutím světu, díky kterému by se začal člověk v realitě jakoby bezstarostně a s úsměvem rozpouštět. Je sice pravda, že přemýšlení někdy může bolet, že obtěžuje a znejišťuje, ale zároveň se jedná o jeden ze základních předpokladů svobodné existence člověka.

Skutečnost nemá dno, nemá konec. Je radikálně otevřená. To znamená, že logicky taková musí být i věda skutečnost reflektující. Zároveň taková musí být i mysl a srdce člověka-vědce. Navíc by mu nemělo činit problém přijmout fakt, že se neumí vládat do všeho, zmocnit se veškerých tajemství, ovládnout je a „být s nimi jednou provždy hotov“.

Sečteno, podtrženo, věda by měla vést člověka k **trpělivosti, pokoře a účtě** k moudrosti ve stylu hlubokého pochopení Sokratovy myšlenky „vím, že nic nevím“.¹³ Vždyť

¹² **Appeasement** (franc. *apaisement*) – pacifistická usmiřovací politika třicátých let 20. století (zejm. Velké Británie), která se vyznačovala ustupováním agresivním požadavkům druhých států (zvl. nacistického Německa) a nechtít hájit své národní zájmy a zájmy spojenců v otevřeném vojenském konfliktu; obecně usmiřování protivníka ústupky.

¹³ Pokoře ve smyslu umění člověka respektovat to, čemu nerozumí.

každé dílčí prohloubení našeho poznání „jenom“ objevuje nové otázky a další problémy, ukazuje člověku, co všechno ještě neví a jak málo toho vlastně ve skutečnosti ví. Moudrý člověk si uvědomuje, že odpovědné poznávání není žádnou „dobyvačnou výpravou“, ale spíše fascinujícím putováním za stále unikajícími horizonty.

Základní vědecké pojmy

Klíčovými prvky moderní vědy jsou paradigmatata a hypotézy. Nejprve stručně k paradigmatům, která budou ještě podrobněji rozebrána ve druhé kapitole, věnované sociologické teorii.

Slovo **paradigma** (z řec. *paradeigma*, čes. vzor), zpopularizované v šedesátých letech 20. století dílem amerického filozofa Thomase Kuhna¹⁴, ve vědě označuje v jistém čase (nebo v určité vědecké skupině) převládající způsob nahlížení a interpretace reality (**optika**), dominující způsob vidění a vnímání světa (**autorita**). Jde o jakousi základovou desku (platformu, předporozumění) té které vědy nebo části vědecké obce. Paradigma určuje, co si zasluhuje pozornost „publika“ (**problematika, předmět**), jak to bude analyzováno a proč (**metodologie**), z jakých poznatků se bude vycházet (**teorie**) a jakým jazykem se dané vysvětlí (**terminologie**).¹⁵ Živých a praktikovaných paradigmat může být v současné vědě hned několik najednou.

„...o světě nemluvíme pomocí vět pravdivých, ale relevantních. Volíme určitá hlediska, dáváme přednost určitým detailům před jinými, naše výpovědi vede vždy nějaké, toto je důležitější než tamto, protože máme nějakou bio-graficko-logickou konstituci [...] výrokům nelze porozumět jinak než v jejich relevanci a každá relevance je rétorická konstrukce [...] výrok máme za objektivní ne proto, že postihl nějakou podstatu věci, ale proto, že jeho relevanci sdílí velký počet lidí, a proto je snadné se na něm dohodnout.“

Václav Bělohradský¹⁶

Co tedy činí jednu konkrétní vědu nezaměnitelnou s ostatními vědeckými disciplínami a nakonec i zdravým selským rozumem těžícím zejména z intuice a individuální životní zkušenosti (angl. *common sense*)? Jsou to:

¹⁴ **Thomas Samuel Kuhn (1922–1996)** – americký filozof a fyzik věnující se teorii vědy a vědeckého poznání; dílo: *Struktura vědeckých revolucí* (1962, v češ. Oikoymenh, 1997).

¹⁵ Reichel, J. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. S. 14–15.

¹⁶ Bělohradský, V. Postsekulární společnost III. In *Salon*, literární a kulturní příloha Práva, 30. června, s. 7, 2011.

Václav Bělohradský (nar. 1944) – český filozof, sociolog a publicista; toho času vyučuje politickou sociologii na Univerzitě v Terstu; dílo: *Společnost nevolnosti. Eseje z pozdější doby* (2007) a další.

- specifický **předmět** studia, též **předmětná oblast**, čímž se rozumí to, co přesně daná věda zkoumá, nikoli na kom nebo na čem se daná věc, vlastnost či vztah zkoumá;
- nepřenositelná a obsahově jednoznačná **terminologie**;
- vlastní **metodologie** a **teorie**;
- **systematizace** poznatků, která odráží také **funkce** a **smysl** jejího praktikování.

Vědeckými **hypotézami** (z řec. *hypothesis*, čes. domněnka, předpoklad) se rozumí výchozí, dosud neprokázaná tvrzení, která dále rozvíjíme, abychom příčinně vysvětlili určité dění nebo úkazy. Chápat je lze rovněž jako předpovědi a potenciální vysvětlení toho, co se za určitých podmínek děje. V žádném případě nejde o laciné obecné pravdy, obyčejné spekulace nebo naivně subjektivní soudy. Vědecká hypotéza musí stát na faktech (elementárních a neotřesitelných tvrzeních o /ne/existenci něčeho) a být s nimi v souladu. Ostatně taková má být celá vědecká teorie. Dále musí být vědecká hypotéza **testovatelná** neboli mít ověřitelnou platnost.

Teorie poznání rozeznává dvě základní metody empirického **ověřování platnosti** hypotéz. Tou první je metoda **verifikace**, neboli metoda dokazování pravdivosti hypotéz prostřednictvím předkládání důkazů, které je potvrzují. Odpovědný vědec však musí být schopen správnost svých tvrzení nejenom potvrzovat, ale být ochoten je také sebekriticky korigovat, případně zavrhnout. Proto teorie připouští i protikladnou metodu **falzifikace** hypotéz (z lat. *falsus*, čes. nepravdivý; resp. lat. *falsum facere*, čes. učinit nepravdivým), tedy postup jejich cíleného vyvracení empirickými výpověďmi, tj. hledání podmínek neplatnosti daných hypotéz. Právníci by si v této souvislosti nejspíše vzpomněli na trestněprávní zásadu *in dubio pro reo*, česky „v pochybnostech ve prospěch obviněného“. Významným teoretikem falzifikace byl rakouský filozof a sociolog Karl R. Popper¹⁷. Známá je například jeho kritika ideologií, které obviňoval z nevědeckosti právě z důvodu nemožnosti stanovit podmínky jejich platnosti a jejich programové neochoty připouštět vlastní vyvrátitelnost. Moderní teorie vědy upřednostňuje metodu vyvracení hypotéz nebo teorií, neboť upozorňuje, že předkládání důkazů správnosti bývá často nemožné.

„Čím častěji prokážeme omyl, tím více se blížíme pravdě.“

Pierre Aronnax, film *Dvacet tisíc mil pod mořem*
(Austr./USA, 1997)

¹⁷ **Sir Karl Raimund Popper (1902–1994)** – filozof rakouského původu, který v roce 1937 emigroval z Vídně na Nový Zéland a od roku 1945 žil trvale v Londýně; představitel kritického racionalismu; díla: *Logika vědeckého bádání* (1934), *Otevřená společnost a její nepřítelé* (1945), *Bída historicismu* (1957), *Objektivní poznání* (1972) a další.

Poskytuje nám věda pravdu o světě?

Svět a život kolem nás jsou natolik barevné, že jakákoli snaha definitivně je popsat, nebo snad dokonce vysvětlit jedním jediným příběhem, jednou velkou Pravdou, by byla pošetilá. Něco už k tomu bylo napsáno v úvodu této kapitoly. Realita je příliš jemná a složitá na to, aby šla o ní formulovat nějaká jednou provždy platná tvrzení obecného typu. V ideálním případě může být jasná a jednoznačná právní norma, řekněme zákon, ale život a společnost takové nejsou. Ty jsou složité a mnohoznačné. Proto jsou tou jedinou správnou odpovědí na potřebu poznání reality odvahy a chuť trpělivě klást **otázky** a nepodléhat elitářskému velikášství. Člověk by si neměl dělat nároky na to, že přirozeně složitou **pravdu** může držet a triumfálně vlastnit. Pravdu nelze zvednout a najednou ji provždy mít. Ostatně a z tohoto důvodu také kategorii pravdy řadíme spíše mezi pojmy filozofické.

A když už se rozhodneme uvažovat o pravdě ve vědě, je třeba zdůraznit, že věda není nějakou sumou zjevených, absolutních pravd. Mnohem citlivější je ji připodobnit k procedurálnímu **poznávání** ve smyslu nepřetržitého kladení si otázek, řešení vytyčených problémů a stanovování si těch nových. Popsat ji lze rovněž jako neustálý, po informacích hladový pohyb našeho myšlení ke stanovenému cíli, který má tendenci se vědci vzdalovat stejně jako mořeplavci horizont. Věda je zkrátka otevřený poznávací systém.

„Na konci každé pravdy je třeba dodat, že víme i o té opačné.“

Blaise Pascal, *Myšlenky*¹⁸

V životě platí pravidlo, že bývá-li člověk o něčem naprosto a bezvýhradně přesvědčen, třeba o své důležitosti a výjimečnosti, přestává brát na vědomí názory druhých, zejména pokud jsou odlišné a nesouhlasné. Dále platí, že jestliže si člověk něco dostatečně dlouho namlouvá, nakonec tomu zpravidla sám i uvěří, přestože k tomu byl na začátku skeptický. Podobně ten, kdo si neustále něco dokola mantricky přeříkává, tak se pro dané posléze nadchne, neboť si v mozku vybuduje struktury, které předurčují jeho další myšlení. Dobře si jsou tohoto principu fungování lidské psychiky vědomy třeba manipulativní skupiny se sektářskými rysy, které si podrobují své „ovečky“ právě duševně-duchovním drilem (angl. *brainwashing*¹⁹).

Odpovědně praktikovat vědu znamená učit se být skeptický (zdrženlivý) k tvrzením, která nejsou mimo nejmenší pochybnost. Vědec by si měl vždy dávat veliký pozor na nechuť revidovat své přesvědčení, zejména pak pod záplavou logických protiargumentů. Naopak by se měl učit se ho v takových případech bez zbytečné nostalgie či otálení

¹⁸ **Blaise Pascal (1623–1662)** – francouzský přírodovědec a křesťanský filozof.

¹⁹ **Brainwashing**, čes. **vymývání mozku** – souhrn technik směřujících k ovlivňování názorů a chování lidí ve prospěch jiných; kontrola mysli cestou indoktrinace a převýchovy.

vzdávat, případně modifikovat. Lidé by měli být citliví na situace, kdy se vědecké hypotézy začnou měnit v doktrínu, ve kterou se někdo rozhodne v tom pravém smyslu slova věřit. V takové situaci totiž hypotézy přestanou být stavebním kamenem poznání, ale stanou se vězením lidského ducha. Po určité době strávené v **konejšivé virtualitě** svých zdánlivě neotřesitelných domněnek bývá pro člověka obtížné tento prostor opouštět, neboť s umělou jistotou falešně naplňovaných hypotéz se otřásá i jeho identita; a to už vůbec nemluvíme o ztrátě ekonomického příjmu nebo akademického titulu a prestiže z důvodu vědecké lži.

Z uvedeného vyplývá, že pro vědu není nic horšího než nákaza svody **sebenaplňujícího myšlení** (angl. *wish-full thinking*), které pod dojmem vlastní neomylnosti a dokonalosti nachází v realitě to, co si do reality samo promítlo. Sebenaplňující myšlení bychom si mohli více přiblížit parafrází přísloví „přání otcem myšlenky, a nakonec i důkazů“. Jak správně upozorňuje český sociolog Jan Keller²⁰, tím, že znásilníme teorii, ještě neznásilníme realitu. Uměle vykonstruovaná průzračnost výkladové koncepce se sotva může stát předpokladem skutečného pochopení problému. Tímto se oklikou vracíme k důvodům upřednostňování falzifikace vědeckých hypotéz před jejich verifikací. Americký sociolog Robert K. Merton by v této souvislosti nejspíš pohovořil o **sebenaplňujícím se prorocství**. Při jeho analýze vycházel z **Thomasova teoremu** (1927), tj. přesvědčení, že lidé nejednají podle toho, jaký svět objektivně je, nýbrž podle toho, jak si jej vyloží, čímž své představy de facto zhmotňují; přesněji řečeno: jestliže je určitá situace lidmi definována jako reálná, pak je reálná ve svých důsledcích.²¹

Na tomto místě bych chtěl ještě jednou zdůraznit přesvědčení, že přiznání vlastního omylu není důvodem k tomu, aby v životě získával jeden nad druhým nadřazené postavení. Stejně tak to není důkaz slabosti. Naopak. Je to projev individuální odvahy, moudrosti, a hlavně lidské i vědecké odpovědnosti. Říci (nejenom) ve vědě „já nevím, do příště se to pokusím zjistit“ je určitě lepší, než se pyšně snažit slovní ekvilibristikou²² zodpovědět jakoukoli otázku nebo se tvářit, že jsem znepokojující otázku přeslechl. Jsem

²⁰ **Jan Keller (nar. 1955)** – významný český sociolog, environmentalista a publicista; toho času působí jako profesor sociologie na Ostravské univerzitě na Fakultě sociálních studií; od roku 2014 je poslancem Evropského parlamentu zvoleným za ČSSD; díla: *Sociologie organizace a byrokracie* (1989), *Nedomyšlená společnost* (1992), *Až na dno blahobytu* (1993), *Abeceda prosperity* (1997), *Dějiny klasické sociologie* (2004), *Soumrak sociálního státu* (2006), *Tři sociální světy: sociální struktura postindustriální společnosti* (2010), *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme* (2011), *Sociologie středních vrstev* (2012) a další.

²¹ Více viz Keller, J. *Úvod do sociologie*. S. 108.

Robert K. Merton (1910–2003) – americký sociolog; působil na Kolumbijské univerzitě v New Yorku; ve svém zkoumání se zaměřoval především na studium sociální struktury, sociologii vědy, byrokracie a masové komunikace; díla: *Social Theory and Social Structure* (1949), *The Sociology of Science* (1973) a další.

William Isaac Thomas (1863–1947) – americký sociolog a sociální psycholog; představitel tzv. Chicagské školy; dílo: *Polský rolník v Evropě a Americe* (spoluautor F. Znaniecki; 1918–1920).

²² **Slovní ekvilibristika** – umění žonglovat, bilancovat, hrát si se slovy.

toho názoru, že člověk-vědec, který se ze strachu před ztrátou své tváře (image) stane posedlým a přestane si připouštět vlastní chyby či selhání, přestává být vědcem v tom pravém smyslu slova a stává se omezeným fanatikem s narcistními sklony.

„Tvůrčí člověk bude měnit své názory, když se mění situace.“

Erazim Kohák²³

„Kdo jedná z popudu vědomí vyššího pověření, vystavuje se nebezpečí, že se kvůli své povýšenosti zcela uzavře před argumenty druhých.“

Irenäus Eibl-Eibesfeldt²⁴

Věda by se měla snažit vyhýbat myšlenkové jednostrannosti a determinující předpojatosti; a právě uvedené je možné zastávat i s vědomím toho, že vědecké paradigma lze vnímat jako preformulované názorové pole, tedy svým způsobem systém předsudků svého druhu. Pro vysvětlení využijme sílu příkladu. Ideolog zpravidla vykazuje absolutní nedostatek schopnosti revidovat své názory. Má tendenci je považovat za předem a navždy potvrzené, svým způsobem nezměnitelné. Proto si zcela logicky z reality vybírá takové informace, které odpovídají jeho názorům. Odborně se tomu říká **selektivní vnímání** – vybírání toho, co se člověku tzv. hodí do krámu, a naopak. To, co podrývá jeho názory, a tudíž ho i znepokojuje, má tendenci potlačovat. Ale o tom už byla řeč.

Vědu je tedy správné chápat jako ochotu praktikujícího subjektu házet přes palubu mylné domněnky, přestože ty mu dosud pomáhaly svět prosvětlovat, přestože v nich díky jejich pečlivě zkonstruované logice mohl nacházet hluboké zalíbení, přestože mu legitimizovaly víru v naplnění požadavku na svobodu, štěstí, materiální blahobyť, zbavovaly jej strachu a bídy. Společnost se neustále vyvíjí – zvláště ta současná, kterou popisují adjektiva jako „postmoderní“ nebo „globální“ – a stejný osud tak musí postihnout i vědecké hypotézy, teorie a paradigmaty k ní se vztahující. A jak už bylo naznačeno, ani věda nebyla v určité dějinné etapě uchráněna před tendenčním usměrňováním. Tak proč bychom v sobě neměli najít dostatek odvahy zodpovědně revidovat dědictví předků?! Je moudré umět si připustit, že se i mé „svaté texty“ mohly a mohou mýlit – i ony přece byly někdy, někým a z nějakého důvodu napsány. Z uvedeného vyplývá, že to, co by nemělo být vědci cizí, je chuť opouštět vyšlapané cestičky poznání a odvaha dopouštět se „kacířských“ či „disidentských“ (a zprvu určitě i nepopulárních) myšlenek.

A tím se dostáváme k poslední hlavní myšlence kapitoly. Kategorie pravdivosti nemusí být automaticky spojena s většinovostí. Někomu by se toto tvrzení mohlo zdát

²³ HydePark ČT s Václavem Bělohorským, 27. 9. 2010.

Erazim Kohák (nar. 1933) – český filozof a publicista zabývající se často ekologickými a environmentálními tématy; díla: *Průvodce po demokracii* (1997, 2002), *Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky* (2000), *Poutník po hvězdách* (2001) a další.

²⁴ Eibl-Eibesfeldt, I. *Člověk – bytost v sázce*. S. 191.

Irenäus Eibl-Eibesfeldt (nar. 1928) – rakouský biolog a etolog.